

**КУЛЬТУРНИЙ ОБМІН І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МІЖ ЗАХОДОМ І
СХОДОМ ЗА ЧАСІВ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ДОБИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ¹**

(Консультативні матеріали до тематичного блоку)

Основою культурного розвитку людства є закон культурного синтезу, який реалізує себе в умовах постійного культурного обміну між народами. Історія цього процесу така ж давня, як і історія самої людської цивілізації.

Візантійська імперія (IV–XV ст., 1453 — падіння Константинополя) була величезним світовим ринком, „золотим місцем між Сходом та Заходом”. У духовному світі Візантії панувала догматика православної церкви, яка, як зазначають дослідники, тут „замінила собою національність”. Християнство, ставши державною релігією, знищувало все, що було пов'язане з язичництвом, в тому числі музеї, академії, пам'ятки культури, бібліотеки тощо². Одночасно воно засвоювало ідеї світу, що йшов в минуле, спираючись

---

¹ Запропоновані матеріали в основному побудовані на базі+++ адаптаційної аналітичної систематизації таких наукових і науково-методичних джерел: *Чалоян В. К.* Восток-Запад. Преемственность в философии античного и средневекового общества. Изд. второе, испр. и доп. — М., 1979. — 216 с.; *Султанов Ю. І.* „Заповітна мова” класичної суфійської поезії епохи мусульманського Ренесансу // Галицько-буковинський хронограф. Гуманітарний альманах. — Івано-Франківськ; Чернівці, 1997. — № 1(2). — С. 75–90; *Султанов Ю. І.* Література мусульманського Ренесансу. — Бібліотека тижневика „ЗЛ”. Книга дев'ята. — К., 2000. — Число 25–28 (185–189). — 64 с.

² Див. про це докл.: *Чалоян В. К.* Восток–Запад... — С. 108–109. У цій руйнівницькій справі візантійці не були оригінальними. Ще на початку утворення Арабського халіфату халіф Омар (правл. 634–644) знищив бібліотеку в Олександрії, мотивуючи таке своє рішення дуже просто: „Якщо в цих книгах говориться те, що є у Корані, то вони не потрібні, якщо ж у них говориться щось інше, то вони шкідливі. Тому і в першому, і в другому випадку їх треба спалити”. Та згодом, після утворення арабами світової держави, вони почали цінувати книгу на вагу золота. (Для порівняння: вже у XIV ст. Джованні Боккаччо відвідав у великому культурному центрі Монте Кассіо бібліотеку, яка розташовувалася в закинутому і незачиненому приміщенні. Коли відомий прозаїк та філолог Треченто почав розгортати рукописні сувої, він виявив різноманітні пошкодження. На його запитання, чому так ганебно обходяться з такими скарбами,

на ідеології і Сходу (іудейське єдинобожжя, месіанізм, єгипетська есхатологія), і Заходу (філософія Платона, вчення стоїків).

Сполучною ланкою між культурами Заходу і Сходу була самотність культура Візантії, джерелами якої були: елінізовані регіони Єгипет, Сирія, Мала Азія; культури Олександрії, Едесси, Пергама; персидська релігія маніхейство³. Одночасно ніколи не згасала в Візантії антична грецька культура, яка була вагомим складовим освіченості представників вищого світу: навіть при релігійних дискусіях в християнському середовищі покликалися на різні концепції класичної філософії Еллади. Більше того, у Візантії старанно вивчали давньогрецьку філософію, праці з історії, міфологію, збирали давні рукописи, упорядковували збірники висловлювань різних авторів про античні твори на зразок „Міріобібліона” („Бібліотеки”) патріарха Константинополя Фотія (IX ст.)⁴.

Захід сприйняв культуру Візантії через візантійців — живих творців цієї культури, які з давніх-давен оселилися на півдні Італії, а також через привезені на Захід літературні й інші візантійські писемні пам'ятки. Так, папа Іннокентій III (пантифікат 1198–1216) відряджав учених з Паризького університету в Константинополь для придбання рукописів. Так само чинили багато європейських політичних діячів і меценатів. Завдяки цьому в італійські міста надходила велика кількість рукописів, книг філософського, теологічного, художнього, природознавчого, історіографічного змісту еллінських, елліністичних та візантійських авторів, в тому числі Платона, Арістотеля, Діогена Лаертського, Плутарха, Софокла, Есхіла, Геродота,

---

монахи відповіли, що вирізаний з рукописів пергамент використовується на псалтирі та молитовники, які продаються жінкам та дітям).

³ *Маніхейство* — вчення перса Мані (III ст. н. е.) про боротьбу світла і темряви, добра і зла, яке вимагало від людини суворої помірності стосовно харчування, статевого життя, фізичної праці. Це вчення поєднувало у собі вавілонсько-халдейські, іудейські, іранські (зороастризм) гностичні уявлення. Розповсюдилося за межами держави Сасанідів на сході аж до Китаю, на заході — до Іспанії та Галлії. Певний час прихильником маніхейства був Августин Аврелій, але пізніше різко виступив проти цього вчення.

⁴ В „Міріобібліоні” (букв. знач. слова — безліч книг), або „Бібліотеці” (назви умовні; заголовок оригіналу — „Опис і перелік прочитаних нами книг”), Фотій характеризує грецьку світську та церковну літературу. Твір складається з 280 кодексів (нотаток), присвячених окремим авторам від Геродота до візантійського хроніста IX ст. (ряд пам'яток, описаних Фотієм, авторами яких були Ктесій, Диодор, Діонісій Галікарнаський, Діон Кассій й ін., втрачені). „Бібліотека” Фотія — це перший середньовічний бібліографічний твір з елементами літературної критики.

Фукідіда, Птолемея, Гомера. Завдяки перекладу на латину багато з них ставали надбанням широкого загалу діячів західної культури. І після взяття хрестоносцями Константинополя (1204) був здійснений масовий вивіз на Захід нагробованих завойовниками художніх і культурних цінностей. Захід загалом успадкував: богословську літературу Візантії — твори Максима Ісповідника (580–662), Йоана Дамаскіна (бл. 675–754), Віссаріона Нікійського (бл. 1403–1472) й ін.; візантійські досягнення в галузі математики — „квадріум” Михаїла Пселла (1018–078); сприйняв купол над квадратом та багато інших архітектурних форм з Вірменії. Діячі італійської культури почали вивчати грецьку мову під сприянням Мануїла Мосхопула (кінець XIII – початок XIV ст.), котрий для створення навчальної граматики грецької мови скористався знаменитою книгою Діонісія Фракійського „Мистецтво граматики” (біля 100 до н. е.).

Завдяки візантійському імператору Михаїлові II (правл. 820–829) значно розширилося знайомство західного світу з творами невідомого східнохристиянського мислителя, котрий мав псевдонім Діонісія Ареопагіта (прибл. 2 половина V ст. н. е.), пантеїзм і містицизм якого базуються на неоплатонізмі грецького філософа Прокла (410–485), зокрема на його вченні про еманачії, про походження від єдиного і повернення до єдиного, про містичне споглядання божественних сутностей. Твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта з’явилися на Сході в першій половині VI ст. Досить рано познайомився з ними і Захід: ще папа Григорій I Великий (590–604) вказав на його працю „Про небесну ієрархію”. Візантійський імператор Михайло II у 824 р. подарував твори цього автора імператору Людовіку Благочестивому (правл. 814–840). За дорученням короля Західно-Франкського королівства Карла II Лисого (сина Людовіка Благочестивого, правл. 840–877) Йоан Скот Еріугена (бл. 810 – бл. 877) переклав книгу „Про небесну ієрархію” з грецької мови на латину. З того часу Діонісій Ареопагіт став на Заході популярним автором, праці якого знали видатні представники схоластики — П’єр Абеляр (1079–1142), Альберт Великий (1193–1280), Фома Аквінський (1225 чи 1226 – 1274), а також видатні ренесансні діячі — Микола Кузанський (1401–1464), Джордано Бруно (1548–1600), Еразм Роттердамський (1469–1536).

З Михаїла Пселла та його учня Йоана Італа в Візантії в першій половині

XI ст. пробуджується інтелектуальний рух, пов'язаний з виникненням в країнах візантійської цивілізації інтересу до античної філософії та логіки. В цей час поряд з філософією Арістотеля високо поцінують вчення Платона та неоплатоника Прокла. Тут доречно зважити на те, що після краху Рима на Заході до IX ст. не існувало ні філософії, ні логіки, і забутими виявився навіть давньоримський автор Боецій (бл. 480–524) з його перекладами логічних творів Арістотеля та коментарями до них. У X–XI ст. Захід знав тільки Порфірія (232 чи 233 – бл. 304) й Боеція та їх інтерпретації Арістотеля. І тільки завдяки впливу культури візантійського і арабського Сходу стан речей у XIII ст. почав змінюватися на краще.

У цьому переломі, що стався в історії логіки на Заході, важливу роль відіграла праця Михаїла Пселла „Сінопсис” або „Загальний огляд логіки Арістотеля”, яка в перекладі на латину під назвою „*Summulae*” в великій кількості списків поширилася в західноєвропейському регіоні. Популярності тут цієї студії суттєво сприяло те, що вона сприймалася як твір Петра Іспанського (папи Йоана XXI), хоча останній зробив тільки її дослівний переклад. І в такому вигляді книга Михаїла Пселла була на Заході основним посібником з логіки аж до XVI ст. Що стосується до власних зусиль, які прикладали в Західній Європі до перекладу на латину творів Арістотеля, то, скажімо, аристотелевський „Органон” у повному латинському перекладі Захід отримав лише на кінець XIII ст. Завдяки зусиллям схоластів, які прагнули пристосувати Арістотеля до церковних потреб, виник культ цього давньогрецького філософа. Проте його праці на латину перекладалися з арабських перекладів і в арабській же інтерпретації, тоді як східні перекладачі перекладали аристотелевські тексти з грецької мови на сирійську, а з сирійської на арабську.

Але культурні зв'язки між Заходом і Сходом реалізувалися не тільки через посередництво Візантії. Культурний обмін відбувався також завдяки безпосереднім контактам між представниками західноєвропейського і ірано-арабського світів.

Протягом першої половини VII ст. відбувалося об'єднання арабських племен з наступною швидкою їх експансією (*лат.* *expansio* – розповсюдження) на північ Африки, великі території Ірану, Середньої Азії і

Закавказзя, включаючи Вірменію. На Заході арабські володіння простягалися по африканському узбережжю Середземного моря аж до Піренейського півострова, завоювання більшої частини якого завершилося в середині другого десятиріччя VIII ст. З 929 по 1031 рр. в Західній Європі на Піренейському півострові існував Кордовський халіфат. Паралельно з VIII по XV ст. проходила Реконкіста (*исп.* Reconquista, від *reconquistar* – відвойовувати) — багатовікова збройна боротьба народів Піренейського півострова за звільнення земель, захоплених арабами і африканськими берберами, яка завершилася взяттям 2 січня 1492 р. Гранади (Південна частина Андалузії).

Середньовічний мусульманський світ створив високорозвинуту цивілізацію, однією з найважливіших рис якої була велика любов до книги, висока оцінка праці та особистості вченого. Так, халіф аль-Хакім II придбав один рукопис за тисячу динарів. Араби домовилися з Візантією про те, що вони будуть отримувати по одному примірнику грецьких рукописів. Коли місто Тріполі взяли хрестоносці, два сусідніх еміра зараз же поїхали до завойовників, щоб викупити двох людей — ученого та каліграфа. Таке ставлення до вчених, на думку І. Ю. Крачковського та В. К. Чалояна, було тоді в Західній Європі ще чужим⁵.

Культура арабів жила переважно сірійсько-грецькими та персидськими (іранськими) джерелами.

Ще до захоплення арабами Персія (Іран) переживала культурний розквіт. У той час, коли в 489 р. закрили Едеську школу, а в 529 р. візантійський імператор Юстіан I закрити Олександрійську та Афінську академії, персидський шах Хосров I Ануширван (531–573), навпаки, відродив їх у себе. Учені, вигнані з візантійських країн, найшли притулок в Персії: в місті Ніссібіні продовжувала свою діяльність школа з Едесси, в місті Гундешапурі знайшла собі притулок Афінська академія. І загалом, араби-завойовники не руйнували шкіл з їх ученими, музеї, бібліотеки, а зберігали захоплені ними на Сході міста і — головне — *вчилися у завойованих ними країн*. Завдяки цьому розвиток культури народів Сходу за часів арабського панування не

---

⁵ Див.: Чалоян В. К. Восток–Запад... — С. 148.

знав перерви і йшов по висхідній.

Інтегруючим началом у формуванні ірано-арабської культури виступала арабська мова. Араби сприйняли елементи культури Давнього Ірану і через них — елементи культури Індії, сприйняли елементи культури Сирії і через них — елементи грецької культури. Якщо Індія надала їм зачатки точних наук, математики, художню літературу, то Греція — філософію. Халіф аль-Мамун заснував у Багдаді „Дім перекладачів”, безпосереднім завданням якого було вивчення і переклади творів грецьких філософів.

У VIII–XI ст. творчий розквіт переживають іранські народи, культурними центрами стають Самарканд, Багдад, Басра, Каїр, Дамаск, а в XI–XII ст. розквіт культури переміщується в Кордову, Севілью, Толедо й інші міста на Піренейському півострові. При цьому культура народів і східної, і західної частин ірано-арабського світу зберігала свою єдність. Коли відомий вчений візир династії Беудинів в Месопотамії ас-Сахіб ібн’ Аббад (X ст.) познайомився з андалузською антологією поета і письменника Ібн’ Абад Раббіха (помер 940), то він збирався знайти в ній здебільшого іспанські матеріали. Натомість йому прийшлося не без іронії зробити висновок, скориставшись фразою з Корану: „Це наш же товар, повернений нам”⁶.

Культурні цінності ірано-арабського світу стали пізніше надбанням і Західної Європи. На Сході араби зіткнулися з представниками західного світу під час хрестових походів, а також спілкувалися з ними в Сицилії, в італійських містах і особливо на Піренейському півострові. На латину та національні мови західних народів перекладали твори арабомовних авторів, античних й інших письменників, праці яких збереглися на арабській мові. З арабської мови перекладали ще в X ст., та особливо інтенсивно в XII ст. Перекладали найбільше в Толедо, де виникла ціла корпорація перекладачів. Завдяки перекладеній на латину ще в XII ст. фундаментальній праці Абу Алі Ібн Сіні „Канон медицини” Європа вперше познайомила з надбаннями античної медицини. На різні мови Заходу з арабської перекладали Птолемея, Евкліда, Галена, Гіппократа, Арістотеля, Порфірія й інших античних мислителів. Арабомовні наукові й філософські пам’ятки в значній своїй

---

⁶ Див. про це: *Крачковский И. Ю.* Избр. соч. — М.; Л., 1956. — Т. 2. — С. 470–471.

частині стали доступними Західній Європі завдяки зусиллям іспанських євреїв-перекладачів.

Сталося так, що Європа на перших порах познайомилася з філософією Арістотеля через арабо-іранських перипатетиків. Філософська спадщина грецького мислителя збереглася на Сході, де її засвоїли та звідки передали в своїй інтерпретації (завдяки іспанським євреям латинською мовою) західному світові. Так східний перипатетизм дав Заходу нову для нього філософію, зробивши свій вагомий внесок у формування і розвиток теоретичного мислення аж до епохи Відродження. Центрами західноєвропейської філософської думки в той час стали Шартр і Париж (Франція), Оксфорд (Англія), Кельн (Німеччина), Падуя (Італія). У Шартрі пропагувалися філософські ідеї арабського перипатетика Ібн Рошда (Аверроеса, 1126–1198), в Парижі утворилася школа латинського аверроїзму на чолі з номіналістом Сігером Брабантським (бл. 1240 – бл. 1281/1284), філософія якого теж базувалася на вченні Ібн Рошда⁷. Данте вважав філософію Аверроеса новим словом і прихильно ставився до Сігера Брабантського, якого в своїй „Божественній Комедії” (Рай, X) помістив в раю разом з великими античними мудрими.

Починаючи з другої половини XIII ст. зростає роль Сицилії як каналу проникнення східної філософії на захід. На Сицилії, де змішувалися елементи культури арабів, греків і латинських народів, при дворі Фрідріха II Гогенштауфена опікуються філософією Ібн Рошда, тут знайшли собі притулок перекладач Арістотеля й Аверроеса Михайл Скот, арабські та єврейські вчені. Саме теорія подвійної істини, яку розвивав Ібн Рошд, і в наступну добу Відродження давала можливість П’єтро Помпонаці (1462–

---

⁷ Див. про це докл.: Чалоян В. К. Восток–Запад... — С. 179–182.

Треба, правда, зазначити, що знайомство з філософією Арістотеля проходило не без досить жорстокої боротьби. Досить згадати, що Паризький церковний собор 1209 р. заборонив твори грецького мислителя. І тільки в 1231 р. знову дозволили читати і коментувати Арістотеля, керуючись при цьому власними цілями. В 1270 р. єпископ Парижу Стефан Темп’є, виконуючи волю папи Йоана XXI, здійснив розслідування діяльності Паризького університету, в результаті якого була засуджена філософія Сігера Брабантського. Спочатку на 13 тез, а в 1277 р. на 219 тез Сігера і взагалі аверроїзму наклали заборону, врешті-решт Сігера засудила інквізиція, його вбили у в’язниці, а його твір “Про розумну душу” знищили. (Див. про це докл.: Чалоян В. К. Восток–Запад... — С. 181–182).

1524) у своєму виправдовуванні перед церквою відстояти самостійність науки та філософії, відокремлювати їх від церковної догматики.

Власне через Італію Європа познайомилася з справжнім Арістотелем, твори якого на латину перекладали тут з грецького оригіналу. Як наслідок, серед європейських прихильників учення Арістотеля виникає два напрями: арабський перипатетизм (аверроїсти) та грецький перипатетизм (олександристи, названі так через зв'язок з ученням античного перипатетика кінця II — початку III ст. Олександра Афродізійського).

Через Париж арабський перипатетизм проник в Німеччину і вплинув певним чином на видатного німецького містика-пантеїста Мейстера Екхарта (помер 1327). „Світ, — вважав Екхарт, — існував завжди”, „матерія і форма є двома принципами, та вони — єдине становлення і єдине буття, і раз вони складають єдине буття, вони перестають бути двома буттями”. На думку М. Екхарта, все — єдине, а єдине — це Бог, поза Богом, тобто поза буттям, немає нічого⁸. Загалом філософія Ібн Рошда, не будучи чітко вираженим пантеїзмом, давала можливість протлумачити себе в пантеїстичному дусі, з чим ми і стикаємося у М. Екхарта.

До Арістотеля зверталися і представники ортодоксального християнства. Генерал ордену домініканців Гумберт де Романіс говорив: „Вивчення філософії потрібне для захисту віри, тому що язичники саме нею послуговуються як зброєю для боротьби з вірою; відтак воно потрібне і для розуміння Святого Письма, бо деякі місця в ньому можуть бути розтлумачені тільки філософією”⁹.

Першим ортодоксальним схоластом, який для філософського обґрунтування християнської догматики звернувся до Арістотеля й арабських перипатетиків, був англійський францисканець Олександр Галесський (1170–1245). Цілу світоглядну систему для церкви створив домініканець Альберт Великий (1193–1280), якого за глибоку пошану до Арістотеля сучасники навіть прозвали „мавпою Арістотеля”, але який

---

⁸ Див.: Лей Г. Очерки истории средневекового материализма. — М., 1962. — С. 461, 496, 452; Чалоян В. К. Восток–Запад... — С. 185–186.

⁹ Цит. за: Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания. — СПб., 1907. — С. 526–527.

виклад аристотелівського вчення запозичив у Ібн Сіні — упорядника коментарів та парафраз до творів грецького філософа. Проблему безсмертя душі за Арістотелем трактує і учень Альберта Великого домініканець Фома Аквінський (1225–1274), філософія якого виявилася вершиною схоластичної філософії і була реакцією на філософію Ібн Рошда та латинських аверроїстів.

При цьому схоласти не обмежилися тільки Арістотелем, а вибірково звернулися і до філософії ірано-арабських перипатетиків, а також Платона, неоплатоників, до арабської схоластики, зокрема до творів ашарітського теолога Абу Хаміда аль-Газалі (1059–1111).

І. В. Козлик,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри світової літератури
та французької мови Інституту філології
Прикарпатського університету ім. В. Стефаника
Івано-Франківськ*